

فصل اول

تاریخچه و معرفی معماری صخره‌ای

۱-۱- مفهوم و واژه شناسی

معماری دستکند یا به عبارتی معماری صخره‌ای حاصل تداخل انسان در طبیعت است. غار اولین سرپناه و نقطه آغاز زندگی انسان بود، به عبارتی دیگر انسان به واسطه پناه بردن به غار تلاش کرد تا خود را از بلاهای طبیعی در امان نگاه دارد، زیرا اطمینان خاطر که نسبت به دوام و استحکام کوه و سنگ داشت قابل مقایسه با سایر عناصر طبیعی دیگر نبود. این احساس امنیت توانست باعث تولد سبک خاصی از معماری گردد. در ادامه انسان‌ها با بهره‌مندی از مصالح به ساختن پناهگاه روی آوردند؛ اما پس از گذشت زمان به منظور در امان ماندن از جنگ‌های قبیله‌ای و حمله‌ی حیوانات وحشی مجدداً به دل کوه پناه برد. در این مرحله انسان با سبکی متفاوت‌تر به کندن کوه‌های آتشفشانی که جنس آن‌ها آذرآواری به رنگ سیاه و ترکیب اندزیت بازالت با سن میوسن بود پرداخت. معماری دستکند کاربری‌های متفاوتی دارند که شامل دخمه‌ها، گوردخمه‌ها، نیایشگاه‌ها، حمام‌ها، مساجد، پناهگاه‌های صخره‌ای و در آخر روستاهای صخره‌ای می‌شود. بخش اعظمی از معماری دستکند ایران کاربری آیینی مذهبی دارد و مربوط به ادیان مختلف در بازه‌های زمانی متفاوتی از تاریخ که به آیین مهرپرستی نسبت می‌دهند، به حساب می‌آیند.

معادل انگلیسی اصطلاح "دستکند" Man made cave می‌باشد. واژه Troglodytic نیز که برگرفته از اصطلاح مشابه فرانسوی آن یعنی Troglodytique می‌باشد، مفهوم جامع‌تری را در برمی‌گیرد. اگرچه واژه troglodyte در فرهنگ آکسفورد "انسانی که در غار زندگی می‌کند" معنا شده است، ولی این واژه اصالتاً جز واژه‌های یونانی (Troglodyta) بوده و از دو بخش Trogle به معنی "گودال و حفره" و Dynien به معنی "نفوذ کردن در داخل چیزی" تشکیل شده است. به این ترتیب، واژه Troglodytic Architecture را می‌توان "معماری نفوذ یافته در درون حفره" معنا کرد. همچنین رورسکی از محققان این حوزه، تعریف فوق را تأیید می‌کند و چنین می‌نویسد: "تروگلودیت به معنی استفاده کننده از حفره کنده شده به دست انسان است. این نوع معماری ریشه در فرهنگ و سنت‌های کهن هر منطقه دارد و تجلی آن را در نقاط مختلف ایران زمین به اشکال گوناگون قابل مشاهده است. با توجه به تنوع آثار دستکند در نقاط مختلف ایران باعث شده تا این نوع معماری نام‌های مختلف در گویش و لهجه‌های مختلف داشته باشد؛ مثلاً در ترکی و آذری واژه کهل، در زبان کردی زاغه و دام، در گویش لری از واژه اشکفت و در سایر گویش‌ها نیز از عباراتی همچون غار، مغاره و دخمه استفاده می‌شود (محمدی‌فر و ازندریانی، ۱۳۹۵). واژه دستکند بیانگر فعل "کندن" است که در فرهنگ فارسی معین به "حفر کردن زمین و مانند آن" معنی شده است؛ و از طرفی با اضافه شدن پیشوند «دست» به آن، بر عمل کندن به وسیله انسان تأکید دارد و اگر معماری را به مفهوم عام، یعنی «هنر سازماندهی و محصور کردن فضای خالی» بنامیم، معماری دستکند در تعریفی متفاوت، "هنر خالی کردن درون توده پر"، نیز معنا می‌شود (محمدی، آزاد، ۱۳۹۷).

۲-۱- خاستگاه شکل گیری

شناخت معماری دستکند به عنوان پدیده‌ای منحصر به فرد در تاریخ معماری، مطالعات زیادی را می‌طلبد. ساخت فضای معماری از طریق منفی‌سازی فضای مثبت و پر، بدون استفاده از مصالح، نوعی خاص و راهکار ویژه‌ای در تعاریف معماری ایجاد کرده و اهمیت شناخت آن را بیشتر می‌کند. شناخت کالبدی این معماری از پیچیدگی‌های خاصی برخوردار است زیرا دارای تنوع و روابط خاصی می‌باشند. این سبک، گونه‌ای از معماری است که روند استفاده از مصالح و ساخت عناصر معماری و ساختار بنا به دست نیاید، بلکه با حفر یک فضا در دل یک بستر طبیعی پر ایجاد می‌گردد. این گونه معماری در جای جای فلات ایران زمین به چشم می‌خورد؛ دلیل آن خشکی ذاتی و شرایط زمین ساختی بستر مناسب این گونه معماری را فراهم کرده است. معماری دستکند یکی از تلاش‌های انسان در جهت هماهنگی و سازگاری با محیط است که درباره علل پیدایش این معماری بایستی به شرایط جغرافیایی و اقلیمی در بستر اوضاع فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی آن منطقه پرداخته شود. برخی از گونه‌های شاخص معماری صخره‌ای به عنوان پدیده‌های شگفت‌انگیزی از مبارزه‌های انسان با طبیعت در سراسر جهان قلمداد می‌شوند. از جمله این گونه‌ها می‌توان به آثار صخره‌ای توفان واقع در کشور اسپانیا، ساسیدی ماترا در کشور ایتالیا، گیلا و مساوردا کالورادو کشور آمریکا، باندیاگرا اسکارپمنت در کشور مالی، مات ماتا در کشور تونس، گویاجو و یائودونگ در کشور چین، بامیان در کشور افغانستان، معابد سنگی همچون آجانتا در هند، واردیزیا در کشور گرجستان، کاپادوکیه و گورمه در ترکیه اشاره نمود. از مهم‌ترین دلایلی که می‌توان برای سکونت در ساختارهای معماری صخره‌ای در مناطق کوهستانی به آنها اشاره نمود عبارتند از:

- تغییرات شدید دمایی در طول شبانه روز و در طی فصول مختلف سال.
- خواص سنگ مبنی بر عایق حرارتی بودن آن در این گونه استفاده.
- عدم نیاز به مصالح ساختمانی جهت ساخت و ساز و پشتیبانی خود سنگ در تمامی ابعاد سازه‌های فضای مسکونی.
- سادگی و کم‌هزینه بودن انجام عملیات حفاری برای کندن یک توده سنگی با ابزار در دسترس.
- ایجاد فضای امن برای مقابله با حمله دشمنان و حیوانات و حفاظت از دام‌ها.
- ایجاد فضای امن در برابر بلایای طبیعی همچون نزولات جوی، سیل و حتی زلزله (رازانی و دیگران ۱۳۹۴).